

ЕЖЕЛГІ ҚАҢЛЫ МЕМЛЕКЕТІНІҢ МӘДЕНИЕТІ / CULTURE OF THE ANCIENT STATE KANLY

Орынбай БЕКЖАН*

Түйіндемe

Қаратаудың күнгей бетіндегі тарихи қалалық топонимдердің арасында соңғы буыны **НАҚ** болып келетін атаулар өзінің ежелгілігімен ерекшеленеді.

Тіліміздегі *керней*, *сырнай* сөздерінің түпкі төркіні *қарнақ*~ *сырнақ* түбірлері деп білеміз. Ал *қар* // *сыр* сөздері – *мар* // *мұр* (мүйіз) сөздерінің сәйкестүрлері. Мұндай тұжырымдар *қарнақ* // *сырнақ* сөздері көне заманда “мүйіз екі” (қос мүйіз) мағынасын білдіргенін байқатады. Осындай қолданыс – *қарнақ* > *қарнағ* > *қарнай* // *қарнай* > *керней*; *сарнақ* > *сарнағ* // *сырнағ* > *сырнай* – араб тіліне “қарнайни (екі мүйіздің)” болып енген деуге болады. Қолданыла келе *қарнақ* // *сырнақ* сөздеріндегі *нақ* сөзі де “іші қуыс зат” (*нақ* > *нағ* > *нау*(а); *нақ* > *нағ* > *най* “сыбызғы”) мағынасын иеленгені аңғарылады.

-Нақ, -кент морфемаларының шығу төркіні туралы екінші пайымға зер салсақ, ежелгі Қаңлы және одан арғы мемлекеттердің қалалары *Қарнақ*, *Шорнақ*, *Йүтнек*, *Шобанақ*, *Ташанақ*, *Сығанақ* болып, қазірге дейін аталып келеді. Тағы бір осыдан кейінгі түркіше көне атаулар *Құмкент*, *Саудақент*, *Өзкент*, *Жанкент*, *Сүткент*, *Манкент* сияқты болып келеді. Бұлардың соңындағы **КЕНТ** атты бөлігі ел, халықтың тұрғын жайы деген мәнді білдіретін сөз екені белгілі. Ал *нақ* сөзінің тап сондай елді-мекен деген мағынасын ешбір түркі халықтарының сөз қорынан кездестірмейміз. Соған қарағанда бұл сөз өте ежелгі заманда қолданылып, кейін оның орнын басқа сөзқолданысы иемденген тәрізді.

Кент сөзінің көне қолданысы **ҚАНТ** екені мәлім. Осы сөзді керісінше оқысақ, **ТНАҚ** болып шығады. Бұл жоғарыдағы *Қарнақ*, *Шорнақ* атауларындағы **НАҚ** сөзі емес пе, тек олардағы **Т** дыбысы уақыт өте келе қысқарған. Яғни, ежелгі заманда бұл қалалар *Қартнақ*, *Шортнақ*, *Йұқтнақ* болып айтылған.

2002 жылдың 21 мамырында филол. ғ. д. Али Аббас Чинар мен тарих ғ. к. Зікірия Жандарбек Маңғыстау облысында ғылыми экспедицияда болып келді. Экспедиция өзінің алдына қойған мақсатын түгел орындап, 4 маусым күні табысты оралды. Экспедицияның үлкен олжасы, түркология ғылымына қосылған жаңалық, Ералиев ауданындағы «Ерсарының қайрағы» деген жердегі көне түркі күлбіз (руна) жазуы бар үлкен сынтасты табуы болды. «Ерсарының қайрағы» деп сол сынтас аталады екен. Жазу тас бағанның жоғарғы жағында көне түркі әліппімен, ірі етіп, терең ойылып жазылған. Үш таңбадан тұрады: Транскрипциясы: **Қа НҚ еЛРі**. Аудармасы: **Қаңлы елі** (тура мағынасы : **Қаңқ елі**).

Күлтөбе қала орнынан табылған жазуларды үлкен жазу және кіші жазулар деп бөлгенбіз. Үлкен жазу деп ҚЛП – IV (Күлтөбе – IV) жазуын айтсақ, қалған жазулары көлеміне қарай кіші жазулар болып саналады. Солардың ішіндегі кірпіш сынығының және жазу көлемінің ең кішісі деп саналғаны – Күлтөбе – V жазуы. Жазуда күлбіз әліппімен 25 таңба жазылған. Мағынасы «ежелгі ата-бабалар құрған ел мен жер – алып, ақ» деген мәндерді білдіреді.

Кілт сөздер: Қаңлы, күлбіз, нақ, кент, Күлтөбе.

* Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ Candidate of Philology, International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmad Yasawi University, Senior research, Research Institute of Turkology, Turkistan-Kazakhstan. bekor53@mail.ru

Abstract

There is also another etymology morphemes *-nak, -kent*. For example, the names of the cities of ancient Turkic states are called as *Karnak, Shornak, Uignek, Shobanak, Tashanak, Syganak*. And there is another group of cities, which are called as *Kumkent, Saudakent, Ozkent, Zhankent, Sutkent, Mankent*. Morpheme **KENT** we know the value as "town". On the contrary *nak* morpheme has no such explicit value. In connection with these assumptions we can assume that the word was used in ancient times as it is replaced by another word.

We know that the words of Kent solid option is **KANI**. Expect that the word Kant ancient than Kent. If we read the word from the end to the initial letter, then the word is converted to the word **TNAK**. This word reminds us morpheme **NAK**, in the names of *Karnak, Shornak*, with a change in the sound of *T* will diminish with time. That is, in those ancient times the city was called as *Kartnak, Shortnak, Iuktnak*.

In the 4th June 2002, the scientific expedition doctor of Philology Abbas Ali Cinar and candidate of Philology Z.Zhandarbek returning from Mangistau region successfully. The main success and the news is that they have found a runic inscription on a stone pillar in the area "Ерсарының қайрағы" in the area named "Yeraliyeva." Called "Ерсарының қайрағы" at the beginning of the name of that stone pillar. The inscription is written on top of the pillars in the runic alphabet, large, with deep carving. Title composed of three digits. Transcription: Kank Eli. Translation: Kanly Eli (State Kangly) (direct value: Kank Eli (State Kank)).

We shared the writings found from Kultobe large and small. On the inscription refers - KLT - IV (Kultobe IV). And the rest were called small, due to the small size ihmim. Among them are the size of the smallest inscription was considered an inscription - Kultobe - V. The inscription written in runic alphabet of 25 characters. Reading the inscription in the ancient language, "Land and country, created by the ancient ancestors - great, honest and transparent".

Keywords. Kanly, kulbezik, nak, kent, Kultobe.

1. Қала топонимдеріндегі **-нақ, -кент** морфемаларының шығу тегі

Қазақстанның Қаратау-Сырдария аймағында өмір кешкен Ежелгі Қаңлы мемлекеті туралы мәлімет б.д.д. III ғасырдан бастау алады. Ал осы мемлекет атауын алған этноним Оғыз қаған жазба ескерткішінде кездесетіні белгілі. Кейбір зерттеуші ғалымдар Оғыз қағанды Афрасияб-Алып Ер Тоңамен теңестіреді. Осы тұрғыдан қарастырғанда Алып Ер Тоңаның өмір сүрген дәуірі б.д.д. III ғасырдан да арғы бірнеше ғасырға тереңдейді деген ойды біз де құптаймыз.

Қаратау-Сырдария аймағындағы ежелгі тарихи елді-мекендерді белгілеген картаны (Подушкин: 2000, 23) қарасақ, 385 ескерткіш орнын көреміз. Бұлардың ең ежелгілерінің қатары Қаратаудың теріскей бетінде тау жотасын бойлай орналасқаны байқалады. Ал күнге бетіндегі тарихи қалалық топонимдердің арасында соңғы буыны **НАҚ** болып келетін атаулар өзінің ежелгілігімен ерекшеленеді. Мысалы, *Қарнақ, Шорнақ* тәрізді елді-мекен атаулары ежелгі заманнан қазірге дейін сақталған.

1) **Керней, сырнай** сөздеріндегі **-нақ/-най** морфемаларының мағынасы туралы. Араб тілінде *муїіз* сөзі "қарн(ун)" болып айтылады. Біздің тұжырымымыз бойынша бұл сөз араб тіліне түркі тілінен ауысқан. Тілімізде

керней, сырнай сөздері музыкалық аспап атауы ретінде қолданылатыны аян. Бұл сөздердің түпкі төркіні *қарнақ~ сырнақ* түбірлері деп білеміз. *Нақ* сөзінің “екі” деген мағынасы бар. Ал *қар // сыр* сөздері – *мар // мұр* (мүйіз) (Бекжан: 2003, 96-108) сөздерінің сәйкестүрлері. Мұндай тұжырымдар *қарнақ // сырнақ* сөздері көне заманда “мүйіз екі” (қос мүйіз) мағынасын білдіргенін байқатады. Осындай қолданыс – *қарнақ> қарнағ> қарнай // карнай> керней; сарнақ >сарнағ//сырнағ> сырнай* – араб тіліне “қарнайни (екі мүйіздің)” болып енген деуге болады. Мұндағы *нақ* “екі” сөзінің араб тіліндегі екілік санау жүйесімен сәйкес келуі өз алдына жеке зерттеуді қажет етеді. Яғни, араб тілі мен түркі тілінің көне заманнан байланысатынын көреміз. Қолданыла келе *қарнақ // сырнақ* сөздеріндегі *нақ* сөзі де “іші қуыс зат” (*нақ> нағ >нау(а); нақ >нағ >най* “сыбызғы”) мағынасын иеленгенін аңғаруға болады. Мұндай тұжырымдар Түркістан қаласының маңайындағы көне *Қарнақ, Шорнақ* қала атаулары да осы *мүйіз* және *музыкалық үрмелі аспап* мағыналарына жақын мәннен туған деген ой түюге ықпал етеді. Қаратаудың басындағы *Домбыра, Сырнай* атты жер атаулары осы тұжырымға дәлел болатындай.

2) **-Нақ, -кент морфемаларының шығу төркіні туралы екінші пайым.** Ежелгі Қаңлы және одан арғы мемлекеттердің қалалары *Қарнақ, Шорнақ, Йүгнеқ, Шобанақ, Ташанақ, Сығанақ* болып, қазірге дейін аталып келеді. Тағы бір осыдан кейінгі түркіше көне атаулар *Құмкент, Саудақент, Өзкент, Жанкент, Сүткент, Манкент* сияқты болып келеді. Бұлардың соңындағы **КЕНТ** атты бөлігі бізге етене, мағынасы қалыптасқан, ел, халықтың тұрғын жайы деген мәнді білдіретін сөз екені белгілі. Ал *нақ* сөзінің тап сондай елді-мекен деген мағынасын ешбір түркі халықтарының сөз қорынан кездестірмейміз. Соған қарағанда бұл сөз өте ежелгі заманда қолданылып, кейін оның орнын басқа сөзқолданысы иемденген тәрізді.

Кент сөзінің көне қолданысы **ҚАНТ** екені мәлім. Осы сөзді керісінше оқысақ, **ТНАҚ** болып шығады. Бұл жоғарыдағы *Қарнақ, Шорнақ* атауларындағы **НАҚ** сөзі емес пе, тек олардағы **Т** дыбысы уақыт өте келе қысқарған. Яғни, ежелгі заманда бұл қалалар *Қартнақ, Шортнақ, Йұктнақ* болып айтылған. Түркі тілдеріндегі дауыссыз дыбыстар бірінің орнына бірі қолданыла беретін сәйкес дыбыстар болып саналады. Соған орай *Қартнақ* сөзіндегі **Н** дыбысының орнына **Ш** дыбысын алмастырып қойсақ, *Қартшақ* болып шығады. Ал **Т**-ның алдына **О** дыбысын орналастырсақ, **ҚАРОТШАҚ** сөзіне айналады. Сонда *Қарнақ* сөзінің екінші бөлігі *отпақ // очақ // опак* деген мәнді білдіргені айқындалады. Тіліміздегі **ЖАЙНА, ЖАЙНАҚ** сөздері мәнделс, түбірлес саналады, бұлардың **ЖАЙ** деген түбірі найзағай мәніндегі **ЖАЙ** сөзі деп білеміз. Тілімізде бұл сөз *оттай жайна, күндей жайнады* тәрізді болып қолданылады. Соған қарағанда ежелгі заманда **ОТНАҚ // ЖАЙНАҚ** сөздерінің қолданысы қалыпты жайт болып саналғаны аңғарылады.

Отпақ лексемасындағы **ШАҚ** сөзі мен **ЖАҚ** морфемасы сәйкес және мағыналас түбірлер. Бұларды **ДАҚ// ТАҚ** деп те айтуға болады. Сонда *отнақ// отпақ// оттақ* түбірлері сәйкес, мәнделс сөздер болып шығады. *Оттақ* сөзінен *отақ> отағ> отау* сөзі туған. **ОТАУ** – үй, мекен деген мәнді білдіретіні аян.

Сарыұйғыр тілінде осы сөзбен тектес ОҒУҚ сөзі сақталған, оның мәні *әулет, ру* мағыналарын білдіреді. Бұл да бір отаудан тараған деген ұғымдардың бір сілемі. Сонымен ОТНАҚ сөзінің түйіні *мекен* деген ұғымды білдіретіні анықталды. Ең алғашқы айтылған Қаротнақ сөзіндегі О дыбысы екі жағындағы А дыбысының әсерінен Ы дыбысына өзгереді. Соңында ҚАРЫТНАҚ сөзіндегі қатар тұрған ЫТ дыбыстары да қысқарып, ҚАРНАҚ тұлғасы қалыптасады.

Осы өңірде орналасқан, ежелгі заманда соңғы бөлігі ТҚАН болып айтылған көне қала да бар. Ол бәрімізге белгілі, Түркістаннан 20 шақырымдай жердегі көне қала, қазір де үлкен елді-мекен ИҚАН (БҰЙҚАН). Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерде осы қала ЙТҚАН болып жазылып қалған. Біздіңше, бұл біздің этимологиямызды дәлелдейтін бірден-бір, ежелгі заманнан сақталған дәйек-дәлел болып табылады. Бұның алдындағы БҰЙ ежелгі ҰЙ (//ҰЙ) сөзінен өзгерген нұсқа болуы ықтимал. Бұл сөз ежелгі заманда ҰЙН//ҰЙН болып айтылатыны күлбізік (руна) жазулы ескерткіштерде сақталған (Бекжан: 2006, 218-233). БҰЙТҚАН атауы ежелгі БҰЙТНАҚтан метатезалық құбылыс бойынша өзгерген, одан кейінгі өзгеріс бойынша БҰЙҚАНТ аталып, қазіргі БҰЙҚАН атауына түскені аңғарылады. Сонда ҰЙТҚАН атауының мағынасы ҰЙ-ОШАҚ болып шығады. Кейінгі елді-мекендердің ҚАНТ-КЕНТ болып аталуы осы БҰЙТНАҚ> БҰЙТҚАН> БҰЙҚАНТ> БҰЙҚАН өзгерісінен басталған болуы да мүмкін жайт.

Қарнақ атты ежелгі қала Мысыр елінде де болған, қазіргі орнында тас сарайлары мен бағаналары сақталған. Бұны біз жай кездейсоқ ұқсастық емес, нақты тарихи қарым-қатынастың әсер-ықпалы деп білеміз. Осы тұрғыдан алғанда біздің тарихи қаламыз Қарнақтың жасы екі мыңнан да ары тереңдеп кетеді. Егер қазіргі пайымға сәйкес Қарнақтың салынғанына 2000 жыл болды десек, онда ол кезде бұл аймақта Ежелгі Қаңлы мемлекетінің өркендеп тұрған дәуірі болатын. Ол елдің мәдениеті жайындағы мәліметтер археологиялық қазбалардан аз да болса, саз дегендей мөлшерде табылып келеді.

Қаңқ (қаңқ// күңк// йаңқ – *кун* деген мағынаны білдіреді) сөзі туралы мәліметтер ең ерте кездегі “Авеста”, “Махабхарата”, Фирдаусидің “Шахнамасы”, Әбілғазының “Оғызнамасы” (Маргулан: 1997, 39-44) секілді жазбаларда және қытайдың тарихи деректерінде келтіріледі. Маңғыстау жазуындағы *қаңқ елі // ілі* тіркесінен *қаңлы* ел аты фонетикалық өзгерістер нәтижесінде – *қаңқ ілі > қаңқылы > қаңқылы > қаңғылы > қаңылы > қаңлы* қалыптасқан. Оғызнамада да *қаңлы* сөзінің өзгерісі дәл осылай беріледі. Бірақ *қаңқылы* “арбалы” мағынасындағы сөз түрінде беріледі. -Лы, -лі жұрнағының пайда болу уақыты XV ғасырдан кейін деуге болады, орқұн ескерткіштеріндегі *іні+лі, ечү+лі, бег+лі* (КТү 6), *Бөк+лі* (КТү 4) сөздері қате оқылған, дұрысы *іні+ліг, ечү+ліг, бег+ліг, Бөк+ліг* болып жазылғаны анықталды. Бұл жұрнақтың одан арғы дәуірдегі кейші *-лұқ, -лук, -лық, -лік* тұлғасында болатын. Егер Оғыз қаған өмір сүрген уақытты шамамен I ғасыр деген күнде *қаңқлұқ* сөзі VII – VIII ғасырға дейін-ақ *қаңлұқ // -лық* болып қалыптасып қойған болар еді. Бұл Оғызнамадағы *қаңлы* атауының шығу төркіні туралы аңыздың ойдан шығарылғанын дәлелдейді.

Қаңлы мемлекеті жөніндегі пікірлерінде ғалымдардың көпшілігі (Маргулан: (1997, 39-44), (*Қазақтың көне тарихы*. 1993, 58), (Байпаков, К.М., Елеуов: 2002, 56) Қытай мәліметтеріне сүйенеді. Онда қытай зерттеушісі мемлекет атын *Кангюй* деп жазғаны айтылады. Мұнда бір көңіл аударатын мәселе қытай сөздеріндегі *юй*, *юе* морфемаларының түркі сөздеріндегі л (іл, ел, ал, ұл, үл) дыбысына сәйкес қолданылуы деуге болады. Мысалы, *кюе* “Күл (тегің)” *тюкюе*, “түрк елі”, *юебань* “ұлы бан”, *юечжи* “ұлы жүз”. Сол сияқты *кангюй* де “канг елі” болып транскрипцияланады. Бұл сөз болып отырған *қанк елі* тіркесінің дұрыс оқылғанын дәлелдейді. Қытай деректерінде қаңлы елінің бес бөлікке бөлінетіні, билеушісінің *Битянь* қаласында тұратыны айтылады. Ал *Битянь* қаласы *Лоюени* елінде болғаны айтылған (Байпаков, К.М., Елеуов: 2002, 56). *Лоюени* сөзін А.Н.Бернштам *үлүғ ене* деген мағынаны білдірген (Маргулан: 1997, 39-44) деп түсіндіреді. Біздіңше, бұл *үлүғ йанк* деген тіркестен туған. *Йанк қанк* атауының екінші нұсқасы. *Кангюй* аумағы үшке *Үлүғ Йанк*, *Орта Йанк*, *Кіші Йанк* болып бөлінген тәрізді. М.Қашқари *Йәкен* деген қала атын келтіреді (Қашқари: (1993, 16). Бұл *Йанкенттен* қысқарған атау болуы керек. *Йанкент* атауын ғалымдар *Янгикент* сөзінен туған деп қате түсіндіріп келді. Бұл, біздіңше, *Йанккент* “қаңлы қаласы” деген атаудан туған. *Қанк елінің* астанасы *Битянь* – Отырардың маңайындағы көне *Көк Мардан*, *Пышық Мардан*, *Күйік Мардан* қалаларының бірі. Бұл қалалар археологтар тарапынан жақсы зерттелген деуге болады (Байпаков, Подушкин: 1989, 28-78). Археологтардың мерзімдеуі бойынша V-VII ғасырға жататындары *Көк Мардан* мен *Пышық Мардан* (бұлардың төменгі қабаттары әлі зерттелмеген), ал *Күйік Мардан* I-XIV ғасырларға жатқызады. *Күйік* сөзі *кунк* атауынан өзгерген болуы ықтимал: *қанк*~*кунк*> *күнік*> *күйік*. Қытай тілінде *р* айтылмағандықтан *Мардан*//*Бардан*//*Бартан* атауын *Битянь* түрінде жазғаны байқалады.

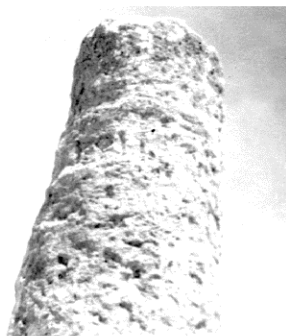
2. Маңғыстау және Күлтөбе-V күлбізیک жазба ескерткіштерінің оқылымы

Көне түркі күлбізیک әліпшіімен жазылған жазбалардың Қазақстан аймақтарында да табылып жатқаны мәлім. Біз оларды бес аймаққа бөліп атау керектігі (Бекжан: 2003, 96-108) жөнінде пікір білдірген болатынбыз. Сонда Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарына қарайтын аймақты Сырдария жазбалары деп атауды ұсынған едік. Жалпы бұл Қаратау-Сыр өңірінде жазылған жазба ескерткіштер негізінен Қаңлы мемлекеті өмір сүрген дәуірге сәйкес келетіні аян. Дегенмен, одан бұрынғы сақ жазулары да алда табылуы мүмкін. Ал VIII ғасырдағы көне түркі қағанаты дәуіріндегі жазбалардың табылуы сиректеу болуы ықтимал. Өйткені бұл араб жиһадшыларының кезеңіне сәйкес келеді. Сол кезден бастап түркі-араб, түркі-соғды (ұйғыр) жалғаспалы жазуына көшу үрдісі басталғаны белгілі. Қаңлы мемлекеті тұсындағы күл жазуларды санасак, қазір оннан асып қалады. Бұлар Сырдария жазулары (Аманжолов: 2003, 237) деп бөліп көрсеткен А. Аманжолов еңбегіндегі үш жазу (біреуі даулы болғандықтан қосылмады), Түркістан-Шаға өңірінен табылған жазулар мен белгі-таңбалар (Тұяқбаев: (2001, 514-525) тоғыз құмырада бейнеленген және Арыс өзені бойындағы Қаракөшпек

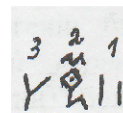
қала-төбесі мен Шардара маңынан табылған екі құмырадағы 11. (Қожа: 2001, 534-541) көне қаңлы күл жазулары. Сонымен бірге Маңғыстаудан табылған сынтастағы Сенек жазуы мен Арыс өзені бойындағы Күлтөбеден табылған жеті жазуды қоссақ, барлығы – 21 жазу болып шығады. Бұлардың ішінен біз бұрын А. Аманжолов бірінші Сырдария жазуы деп көрсеткен (Аманжолов: 2003, 239) күлбізек жазуы (Бекжан: 2005, 83) мен Маңғыстаудан табылған Сенек жазуларын (Бекжан: 2003, 3-19) оқып, мағыналарын ашқан болатынбыз.

1) Батыс Қазақстаннан табылған Маңғыстау жазуының мағынасы. 2002 жылдың 21 мамырынан бастап бір айға дейінгі мерзімде Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Ғылым Орталығы Түркология ғылыми – зерттеу институты ғылыми қызметкерлер, Түркия азаматы, филология ғылымдарының докторы Али Аббас Чинар мен тарих ғылымдарының кандидаты, ясауитану бөлімінің меңгерушісі Зікірия Жандарбекті Маңғыстау облысына ғылыми экспедицияға жіберді. Экспедицияның негізгі мақсаты ясауитануға қатысты материалдар жинау болды. Экспедиция өзінің алдына қойған мақсатын түгел орындап, 4 маусым күні табысты оралды. Экспедицияның ясауитану материалдарына қосымша үлкен олжасы, түркология ғылымына қосылған жаңалық, Ералиев ауданындағы «Ерсарының қайрағы» деген жердегі көне түркі күл жазуы бар үлкен сынтасты табуы болды (суретті қараңыз). «Ерсарының қайрағы» деп сол сынтас аталады екен.

Сынтас Сенек ауылынан Қызылсайға бара жатқан жолдың орта шамасында, жолдан батысқа қарай қиыстау жерге орналасқан екен. Тас аса қатты тас емес орташа қаттыға жататын құм (қайрақ) тас болса керек (көршілердің айтуы бойынша орысша *песчаник* аталады). Биіктігі 2,5-3 м жұмыр, баған тас. Суретке қарағанда тастың диаметрі төменнен жоғарыға қарай қысқара беретіні байқалады. Төмендегі диаметрі 1-1,5 м шамасында. Жаңа өзеннен Қызылсай, Сенекке дейін 35-40 км жобасы болып қалады. Тас баған бұрын жерде құлап жатқан. Оны 1980-90 жылдар аралығында бірнеше азаматтар тұрғызып қойған. Астына кімдер тұрғызғаны және уақыты жазылған. Бірақ экспедиция қызметкерлері оны жазып алуды қашерден шығарып алған.

Жазу тас бағанның жоғарғы жағында көне түркі әліпшіімен, ірі етіп, терең ойылып жазылған. Үш таңбадан тұрады:

Транскрипциясы: Қа НҚ еЛҒі

Аудармасы: Қаңлы елі (тура мағынасы : Қаңқ елі)

1. **НҚ** таңбасы Еуропадағы көне түркі жазуларының ішінде Волга-Дон жазуында кездескен. С.Я.Байчоров (Байчоров: 1989, 90-91) бұл таңбаның мағынасы **Қ** дауыссызы болып табылатынын дәлелдегені белгілі. Қос сызықтың біреуі ұзынша, екіншісі қысқалау болып келеді. Волга-Дон жазуында оң жағындағысы ұзынша болатыны байқалады. Бұл жазуда керісінше сол жағындағысы ұзындау. Мұндай варианттық айырмашылықтар күл жазуында кездесе беретіні аян. Таңба енесей (Бекжан: 2001) жазуында, үшінші іле жазуында (Бекжанүбірі: 1998, 123) да **Қ** мағынасында қолданылған. Енесей жазуындағы (Е-88) таңбаның сол жағындағы сызық ұзыншалау болса, Іле-3 жазуындағы таңбаның оң жағындағысы ұзындау. Бұл жағынан енесей жазуы мен Маңғыстау жазуы сәйкес келеді.

2. **◆, ◇, ✕, ✖, ⦿, ○, ⦿**. Бұлардың дыбыстық мағыналары ғылымда толық ашылмаған болатын. Таңбаларының ұқсастығына қарай бұл таңбалар **◆** ш, **○** нт және **ң** болып оқылып келді. Кейбір орхон ескерткіштерінде **○** бұл таңба **нт** (*Мойын Чор, Ырық бігіг* т.б.) болып оқылатыны да рас. Ал енесей жазуларында біздің анықтауымыз бойынша бұл таңбалар күл жазуларындағы алтыншы **нқ** (**не, нк-нт**), **ңк** (**ңе, ңк-ңт**) бірігіпкі дауыссыздары болып саналады. Осы таңбалардың **ң** болып оқылуына **саңун** **»»ҮҮ** (Е-48), (*саңқун*) **»»○Ү** (Е-24) және **бұң** **Ү»Д** (Е-26), (*бұңк*) **○»Д** (Е-7) сөздерінің белгілі **Ү** **ң** және белгісіз **○** **нқ** таңбаларымен қатар жазылуы ықпал еткен. Ал шындығында бұл таңбалар **нқ** немесе **ңк** болып оқылуы керек еді.

3. **Ү** жіңішке ЛҒ таңбасы. Бұл таңба көне түркі күл жазуларының бәрінде де кездеседі. Енесей жазуында *ел* (*мемлекет, ел-жұрт*) мағынасындағы қолданыста жиі жазылған. *Ел* және *іл* түрінде екі вариантта да қолданылған. Е-1 (Малов: 1952, 11) (Васильев: 1983, 82) ескерткішінде алдында **✕** Е таңбасы қосылып жазылған: **↓»Ү✕** ЕЛҒІМЕ (еліме(нен)).

2) **Күлтөбе-V жазба ескерткішінің оқылымы**. Күлтөбе қала орнынан табылған жазуларды үлкен жазу және кіші (Бекжанүбірі: 2008, 49-52; 3-31) жазулар деп бөлгенбіз. Үлкен жазу деп КЛТ – IV (Күлтөбе – IV) жазуын айтсақ, қалған жазулары көлеміне қарай кіші жазулар болып саналады. Солардың ішіндегі кірпіш сынығының және жазу көлемінің ең кішісі деп саналғаны – Күлтөбе – V жазуы. Ол туралы А.Н. Подушкин (Подушкин:

2005, 133-139): «Бесінші бөлік те цитадельдің жақын маңындағы Арыс өзенінің құмды-балшықты табанынан 1, 8 м шамасындағы тереңдіктен құмыра сынықтарымен бірге табылған. Оның өлшем-көлемі (размер) 2 x 2 см, қалыңдығы 1 см. Бұл сынық та көне замандағы сындырылған үлкен қыш-таблицаның бөлігі. Онда У кескінді бір таңба және үш толық емес таңба бар» дейді.

Біздің зерттеуіміз бойынша КЛТ – V ескерткішінде 15 таңба жазылған. Оның бесеуі үлкен таңбалар да, қалған оны майда әріптер. Он бес таңбаның бесеуі (3, 5, 8, 9, 12) – күрделі графемалар да, қалған оны – жалқы таңбалар. Күрделі графемалар бөлшектенгенде 15 жай таңбаларға бөлінеді, сонда ескерткіште барлығы 25 таңба жазылғаны белгілі болады. Үлкен таңбалар алғашқы, яғни, оң жақта жазылған үш таңба, ортадағы J^2 (18- таңба) және шеткі ЛШ (25- таңба) таңбалары. Майда таңбалар үлкен J^2 таңбасының үстіне және терең ойылған төменгі сол жағына жазылған. Жазудың қолсызба көшірмесін келтірейік:

Транскрипциясы: аНЧа ҰЛ⁴ҰҚ⁴, еР² ҮЧ⁴ аГ¹а ӨР⁴ еЛР¹, аҚ, аРТ, ӨК⁴Ө, аС¹ыЗ, ӨР⁴, ҰҚ⁴Ұ ад¹а-йй²е еЛР¹, аС¹ыЗ-аС¹ыЗ йй²еР²і – алп!

Аудармасы: Сонша үлүк, ер, үш АТА өр елі, ақ (қосымша мағынасы: таза, жоғары), арғық (артқан), мақтаулы, үлгілі, өнөгөлү (қосымша мағынасы: наихатшы, кеңесші), дана, асыл, өр (қосымша мағынасы:ер), ұлы АТА-ЙЙЕ елі, асыл-асыл ЖЕРІ – алып!

Күлтөбе – V жазба ескерткішінде дауыстылардың таңбалары қолданылмаған. Дауыссыздардың он алтысы қолданылған. Тоғызыншы нөмірдегі Қ таңбасы Күлтөбе – IV жазуында қолданылғаны белгілі. Он екінші С¹ таңбасының екі ирек сызықтың түйісуі арқылы бейнеленуі, оның *өзенді, суды* ишаралауы жайындағы мәні ежелгі замандағы сурет жазудан бастау алғаны (Бекжан: 2005, 83) ең алғаш Шардара жазуы туралы еңбегімізде айтылды. Яғни, бұл АС¹ болып оқылатын алғаш пиктографиялық, кейін идеографиялық таңба болып қолданылудан туған әріп. Ас сөзі көне дәуірде *өзен, көл, су* мағыналарында қолданылған өнікті сөз болған. Бұл сөз ең алғаш Есік жазуында (Бекжанүбірі: 1993; 1995; 2006) кездесті. Онда жіңішке дыбыстық таңбалармен ЕС болып жазылған. Біз алғашында АС² деп оқыдық. Кейінгі түзетпелерімізде ЕС² деп таңбалардың өз мағынасымен оқып жөннедік. Жуан С¹ таңбасындағы ирек жылғаны бейнелейтін сызықтар КЛТ – V ескерткішінің өн бойында түгел салынған. Келесі өзгешелігі бар таңба 20, 22-ші 3 таңбасы. Бұл таңба қошқар мүйізге ұқсата салынған, екі С¹ таңбасының бір 3 таңбасына түйісуіне сәйкес салынған таңба. Ол әрі күрделі графема болғандықтан осылай бейнеленген. РТ таңбасы жайында Күлтөбе – IV ескерткіші туралы жұмыста айтылды. ЛП бірігіпкі дауыссызы жөнінде де арнайы еңбек (Бекжан: 2005, 83) жазылды. Бұл таңба жартылай таңбаланды ма, жоқ әлде бүтін қыш-таблица сындырылғанда екіге бөлінді ме деген сауалға жауапты біз қыш-таблицаны қолға ұстап арнайы зерттеген соң табатын боламыз. Жалпы біздің қазіргі оқып отырған таңбаларымыздан да көп жазу алда белгілі болуы ықтимал жайт екені күмәнсіз. Өйткені біз бір ғана фотосуретті ғана пайдаланып отырмыз.

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

к-с (3; л²-у (2; өр-е (1 = с² (5) [2]. 4-7-7 (3; р²-т (2; 4-8-7-7 (1 = ж (3) [4]
 .д¹-33 (2; 4-8-7-7 (1 = ж (3) [4]. өр-е (1; 2-4 (2; с¹-7 (1 = ж (3) [3]
 .3-8 (4; с¹-7 (3; 3-8 (2; с¹-7 (1 = ж (3) [5]

ЖАЛҚЫ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ТҮПНҰСҚАСЫ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

КЛТ-V ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ТАҢБАЛАР			
1	д ¹ -33 (1)	4	у-к-у-т (2)
2	д ² -9 (2)	5	у-к-у-т (1)
3	к-с (1)	6	л ² -у (2)
		7	т ¹ -т (1)
		8	р ² -т (2)
		9	с ¹ -7 (3)
		10	ж-7 (1)
		11	н-3 (1)
		12	р-д (1)
		13	лп-37 (1)
КЛТ-V ЖАЗУЫНЫҢ ЕРЕКШЕ ТАҢБАЛАРЫ			
1	у-л-у-т (1)	2	өр-е (2)
3	у-у-т (1)		

Ескерткіштегі арнайы сөз етуді қажет ететін екінші нөмірдегі біз қазір ҰЛ⁴У деп алғаш оқып отырған таңбамыз ең бірінші Есік жазуында (Бекжанүбірі: (1993, 47-49; 1995; 2006), одан кейін Шу – 2 ескерткішінде (Бекжан: 2005, 97-103) қолданылған. Есік жазуында біз бұл таңбаны жіңішке Л² таңбасы мағынасында ЕЛ деп оқыған болатынбыз. Шу -2 ескерткішінде бұл таңбаның алдында күл әлішіндегі теріс түсірілген < Ұ таңбасы болғандықтан әріпті еріндік үндестікпен ұл(ү) деп оқып едік. Кейінгі зерртеулер нәтижесі бұрынғы тұжырымға түзету енгізуді қажет етіп отыр. Шындығында біз теріс жазылған Ұ деп оқыған таңбамыз теріс жазылған Қ (9-шы) таңбасы болып шықты. Бұл Күлтөбе жазулары оқылғаннан кейін белгілі болды. Бұрын бұл таңба бізге беймәлім болатын. Бұл таңба Қ таңбасы болса да, бұдан кейінгі (2-ші) таңба ҰЛ⁴ болып оқылатыны осы КЛТ – V жазба ескерткішіндегі таңбасының мағынасы анықталған соң мәлім болды. КЛТ – V ескерткішінде де бұл таңбаның алдында дауысты дыбыстың таңбасы жазылмаған. Ал бұдан кейінгі күрделі графеманың құрамында ҰҚ⁴ таңбасы келтірілген. Сондықтан біз бұл таңбаны ҰЛ⁴ (Ұ) деп оқыдық. Осы себептен енді Есік жазуындағы таңбаны да ҰЛ⁴У деп оқу керек деген ой туды. Көне дәуірдегі мүшел жылында Лу (Исқақов: 1980, 255) деп айдаһарды айтқан болуы ықтимал. Өйткені ұлудың мағынасын Қазақстанның өзінде *балық* деп атау ұшырасады. Мүшел жылын түркілерден қабылдаған моңғолдар бұл жылды ЛУУ (айдаһар) десе, ал қытайлар ұлу жылын ЛУН (айдаһар) (Исқақов: 1980, 266] деп атайды. Ғалымдардың көпшілігі мүшел жылы түркілерден шыққан деген пікірді қолдайды. Олай болса, ұлу жылының мағынасы көне дәуірде «айдаһар» болған, кейін *айдаһар, аждаһа* секілді сөздер ол сөзді тілден ығыстырған болуы мүмкін. Қырғызстаннан табылған Сирия жазулы ескерткіштерде «Лу жылы» (Малов: 1959, 76) деген сөз тіркесі ұшырасады. Оны С.Е. Малов *айдаһар* деп аударған. Негізінде мүшелдегі ұлу жыл атының мағынасы қазақ тіліндегі кішкене мүйіз қабыршақты, сулы жердің жәндігі емес сияқты көрінеді. Бұған келешек жұмыста арнайы тоқталатын боламыз.

КЛТ – V ескерткішінде қолданылған ерекше таңбалардың бірі ӨР⁴ (7-ші) таңбасы. Бұл таңба да Есік жазуында қолданылған. Оны біз Р² таңбасының бір нұсқатүрі болар деп, еР² деп оқығанбыз. Шу – 2 ескерткішінде де осылай оқылды. Тек осы КЛТ –V ескерткішінде үшінші рет ұшырасқаннан соң бұл таңбаның да өзгешелігі бар деп, Р² таңбасының ерін буындық түрі деген шешімге келдік. Әзірше үш ескерткіште де қазақ тіліндегі ӨР сөзінің мағынасын білдіреді деп ұйғарып отырмыз. Бұл сөздің өр (упрямый, гордый, несгибаемый) 20. (*Қазақша-орысша сөздік*: 2001, 659) мағынасына қоса ер (герой, мужественный) мағынасын да білдіретінін ескертеміз.

Бесінші таңба – ҮЧ⁴ болып оқылатын әріп. Ол алғашында үш санын білдіретін сан белгісін білдірген, әріп таңбасына кейін ауысқан тәрізді. Бұл таңба ең алғаш Есік жазуында қолданылған. Оны біз әуелгіде Қ (бап тоқ) деп

оқыған едік. Кейінгі түзетпе жұмысымызда оны ҮЧ⁴ (Бекжан: 2006, 157) деп (баш түч) өз мағынасына сай өзгерттік. Бұл таңба үш санын белгілеуден пайда болғаны айқын сезіледі. Күлтөбе – IV жазуында сандарды нүктелер, сызықшалар арқылы белгілеуі анықталғаны мәлім. Мысалы, 4 саны төрт сызықшамен белгіленсе, үш саны үш сызықшамен белгіленген. Олай болса КЛТ – V ескерткішіндегі ҮЧ⁴ таңбасы жазу таңбасына айналған үш (3) сан белгісінен өрбігені анық. Ч, БЧ³, АЧ³, ГЧ³ (Бекжанүбірі: 2008, 49-52; 3-31) таңбаларының осы ҮЧ⁴ таңбасынан бастау алғаны, тектестігі көзге айқын көрініп тұр. Бұл таңба да көне түркі күл жазуы таңбаларының тегі ежелгі суреттаңбалық (пиктография) және сөзтаңбалық (идеография) дәуірден бастау алғанын толық дәлелдейтін таңба-белгі екені аян. ҮЧ⁴ таңбасы бірінші күрделі графема құрамында қолданылған. Онда ҰҚ⁴Ү таңбасының жоғарғы ұшы дулыға тәрізденіп салынған да, ҮЧ⁴ таңбасы дулығаның шапағы түрінде бейнеленген.

Ескерткіште үч сөзінен кейін ата болып оқылған Т¹ таңбасы қолданылған. Бұл таңба негізінен Талас, Енесей ескерткіштерінде кездеседі. Ата сөзі Онгин ескерткішінде және енесей ескерткіштерінде (Бекжанүбірі: 2008, 49-52; 15-16) қолданылған. Мағынасы қазіргі қазақ тіліндегі ата (әкенің әкесі) сөзінің мағынасымен бірдей. Ескерткіште ата сөзінің сәйкес нұсқасы аД¹а сөзі де кездесті. Бұл сөз жуан Д¹ (16- шы) таңбасы арқылы жазылған. С.Е. Малов ата, ада сөздерінің орта ғасыр ескерткіштерінде (Малов: 1951, 354, 361) қатар қолданылғанын көрсетеді. Т¹, Д¹ және С¹ таңбалары Күлтөбе – IV жазуында қолданылмаған. Бұл тұрғыдан КЛТ – V жазуындағы осы таңбалар КЛТ – IV үлкен жазудағы таңбалардың кемістігін толықтырады.

аС¹ыЗ сөзінде қолданылған З (13, 20, 21- ші) таңбалары лигатураға және екі С¹ таңбасына ортақтастырыла жазылғандықтан, өз алдына ерекшелендіріле әрі оюға ұқсастырыла таңбаланған тәрізді. Дегенмен жалшы З таңбаларына сәйкес келеді. Ескерткіште А.Н. Подушкин «У кескінді толық таңба» деген таңбамыз қыш-кестенің (таблица) ортасына үлкен әрі терең етіп ойылған Л² таңбасы. Жоғарғы екі апаның қиылысынан төменгі бөлігінің оң жағы тік ойылған да, сол жағы жайпақтала, төменгі тұсы жалпая ойылған. Дәл осылай Л² таңбасына маңыз беріле ірі етіп жазылған тағы бір ескерткіш – Шу – 2 (Бекжан: 2005, 97-103) ескерткіші. Бұл таңбалардың екеуі де еЛ² болып оқылады. Екеуінде де ел-мемлекеттің күштілігі, қуаттылығы, салтанаттылығы және материалдық-рухани байлығына сәйкес таңбаға мән беріле, дүние жүзіндегі теңдессіздігіне, мәңгілікке сай сипатталады.

Шу – 2 ескерткішіндегі қуатты да айбынды ел Ыз елі болса, КЛТ – V жазбасындағы ел – Үш Ата мен олардың тегі жеке Ата-Ие елі. Біздің болжамымыз бойынша бұл үш ата – қазақ шежіресіндегі Ақарыс, Бекарыс, Жанарыс аталары. Мұнда Бекарыс пен Жанарыстың есімдері алмасып келетіні бар. Қазіргі шежіре бойынша Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз аталады. Ал жеке Ата-Ие шежіредегі Арыс – Алаш – Қазақ болып түрліше аталатын түп-тегіміз деп пайымдаймыз. Біздіңше бұл үш ата Оғұз қағанның ұлдары Күн, Ай, Жұлдыз деп санауға толық болады. Күлтөбе – IV жазуы

туралы мақаламызда қазақ атауын **құнқсақ// қаңқсақ** > **қайсақ** > қазақ, **қазсақ** > қазақ болып қосарластыра қолданудан шыққан деген тұжырымды ұсынған едік. Бұл бір нұсқа болып қала береді. Қазір КЛТ – V ескерткішіндегі үш атаның тегі бір Ата-Иіе деген мәліметке сәйкес Қазақ этнонимі **Құз//Қаз+оқ(ы)** біріккен сөз немесе сөз тіркесінен туған деген тұжырымға табан тірейміз. **Қаз+оқ//Қаз+ақ(ы)** сөздеріндегі **оқ//ақ** сөздері *ұл, ұрпақ* мәндерін білдіреді. КЛТ – IV жазуы туралы мақалада келтірілген **Құнқ, Сақ//Сар, Құз** атауларының мағыналары да Оғұз қаған ұлдарының атымен сәйкес келеді: **Құнқ** – **Күн, Сақ//Сар** – **Ай, Құз** – **Жұлдыз**. **Сар** сөзі **Ай** мағынасында моңғол тілінде қолданылады. **Құз** сөзінің мағынасы келешекте толық ашылатын болады. Оғұз (қаған) атауы **Құз** сөзінен өзгерген.

Оғыз қаған туралы әр түрлі әдебиеттерде деректер келтірілген. Қ. Өмірәлиев (Өмірәлиев: 1988, 84-85) соларды салыстырып талдайды. Оның пікірінен сол кездегі «кеңестік» идеологияның ізі анық байқалады. Яғни, түркілердің тегі Нух пайғамбарға апарып телінуі, Оғыз, Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз сияқты кісі атаулары ойдан шығарылған деген болжам ұсынған. Бұл атаулар көне дәуірдегі рулық құрылыстың кезіндегі әр рудың өз құдайы болған кезеңнен қалған салт-дәстүр деген пікірді алдымызға тартқан. Сондай-ақ бұл атаулар – Мөде қаған кезіндегі әкімшілік жүйеге сәйкес ойдан туған аталымдар дейді. Әкімшілік жүйенің сол жақ пен оң жаққа бөлінуі де екі шепеден туған үш-үш ұлдың тууына, олардың **Үшөк, Бүзоқ** болып аталуына жол ашқан деген тұжырымын да ұсынады.

Біздіңше бұл шежірелерде пындық болған, яғни, ойдан шығарылмаған. Бұған КЛТ – V жазба ескерткішіндегі мәліметтер айғақ болады. Жалпы шежіредегі, әдеби мұралардағы «Үш Ұл» идеясының бастау көзі **Нұқ** (а. с.) пайғамбарымыздың **Сам, Хам, Яфет** атты үш ұлынан тарайды. Тарихи шығармаларда айтылатын **Иш Гуз** атауы да осы Үш Оғыз сөзі. **Шумер//Сүмер** ел атаулары да **үш үбір//үс үбір (үбір//үмір)** (үбір<ұрпақ, үбірлі-шүбірлі) секілді үш санымен және ұрпақ сөзімен байланысты болуы ықтимал. Екінші жағынан бұл атауларды **Теңіз** атауынан туындатуға болады. Мысалы, **чуб//м ер//суб//м ер, чуб аш** (чуваш этнонимі) (**аш//ақ//оқ**), яғни, *су<суб//чуб* сөзі **Теңіз** атауымен тектес десек, осындай ой-тұжырымға келуге болады. **Үш** атауының әкімшілік жүйеге сай **іш(кі)** сөзіне, соған сәйкес **Бүзоқтың тыс(қы) оғыз** болып өзгеруіне (*Қорқыт ата кітабы*. 1986, 34) әкеліп соғуы да байқалатындай. **Қорқыт** ата кітабындағы «Байбөрі баласы Бамсі – Байрақ туралы жырда» Мөде-Мардан панюйдің кезіндегідей оғыз елінің сол жақ – оң жақ болып бөлініп, бөрі бір жалпы «Оғыз елі» болып аталуы аңғарылады. Мысалы, Байбөрі мен Байбіжанның тілектеріне орай былай дейді: «Барлық оғыз елі қол жайып, оған да дұға оқыды».

Жалпы ойымызды тұжырымдағанда қазіргі кезде қалыптасып қалған **оғыз тілдері** және соған сәйкес **оғыз елдері** деген ұғымға тек **түрік, әзірбайжан, гагауыз** сияқты түркі тілдес топқа жататын елдерді ғана санайтынымыз белгілі. Бұлай атау Қаратау-Сыр бойындағы Оғыз хандығына сәйкес туған ұғым деп білеміз. Бұл тұрғыдан алғанда **Құз** атауы тарихи

шежіреде екі, мүмкін одан да көп қабатта ұшырасатыны аңғарылады. Біздің Қазақ атты ұлттық атауымыз ең алғашқы Оғыз қағаннан басталса, кейінгі батыс бөліктегі түркі тілдес тайпалар екінші Оғыз қағаннан туған, қазақ шежіресіндегі кіші жүз аталатын Құздан (Құз//Қаз т. б.) тараған буын болып шығады. Бұларға көне замандағы Хазар қағанатын құрушы тайпалар жатады. Одан басқа ежелгі мемлекеттердің атаулары ескі деректер мен жаңа айғақ-дәйектер арқылы табылып қалар деген үміт алға жетелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Аманжолов, А. С. (2003). *«История и теория древнетюркского письма»*. Алматы, «Мектеп» баспасы, 237-б.

Байпаков, К.М., Подушкин А.Н. (1989). *«Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана»*. Алма-Ата, изд. “Наука”, С. 28-78.

Байпаков, К.М., Елеуов М.Е. (2002). *«Кангюй, Кангха, Кангу Тарбан» Түркология*, Түркістан, № 1, С. 56.

Байчоров, С.Я. (1989). *«Древнетюркские рунические памятники Европы»*. Ставрополь, С. 73, 136.

Бекжан, О. (2001). *«Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз бесінші біріңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Тілтаным, № 2, 99-б.

Бекжан, О. (2003). *«Маңғыстау – Хун – Қаңлы жазуы»*. Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері. I Халықаралық Түркология Конгресі материалдары. Түркістан, 96-108-бб.

Бекжан, О. (2003). *«Маңғыстаудағы Сенек жазуы»*. Түркология, № 4, 3-19-бб.

Бекжан, О. (2005). *«Көне түркі жазба ескерткіші Шу-2 бітігінің мағынасы»*. Қазақстанның ғылыми әлемі, № 2, 97-103-бб.

Бекжан, О. (2005). *«Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз сегізінші біріңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. Алматы, «Информ-А» баспасы, 83-б.

Бекжан, О. (2006). *«Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз жетінші біріңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология конгресі материалдары. Түркістан, «Тұран» баспасы, 218-233-бб.

Бекжан, О.Д. (2006). *«Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер»*. Хабаршы, Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, филология сериясы. Алматы, № 1, 157-б.

Бекжанүбірі, О. (1993; 1995; 2006). *«Күміс тостағандағы көне жазудың сыры»*. Ана тілі, № 47-49; *«Әлемдегі ең көне карта»*. Ана тілі, № 38; *«Есік*

- жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер». *Хабаршы, Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, филол. сериясы*. Алматы, № 1.
- Бекжанүбірі, О. (1998). «Надыр күл жазулы ескерткішінің мағынасы». *Сауранбаев және қазақ тіл білімі*. Алматы, 65-б.
- Бекжанүбірі, О. (2008). «Күл әліпбиі – қазақтың төл әліпбиі». *Қазақстан – Заман*, № 49-52 (желтоқсан); «Қанқ елінің жазуы. 1. Күлтөбе – IV жазуы». *Түркология*, № 1-2, 3-31- бб.
- Васильев, Д.Д. (1983). «*Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея*». Л., С. 88
- Исқақов, М.Ө. (1980). «*Қазақ календары*». Алматы, 255-б.
- Қазақтың көне тарихы*. (1993). Алматы, “Жалын” баспасы, 58-б.
- Қазақша-орысша сөздік*. (2001). Алматы, «Дайк-Пресс» баспасы, 659-б.
- Қашқари, М. (1993). «Түбі бір түркі тілі». Алматы, *Ана тілі*, 16-б.
- Қожа, М. Б. (2001). «Два сосуда с надписями кангюйского времени (I – V вв. н. э.) из Южного Казахстана». *Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер*. Алматы, «Ғылым» баспасы, 539-541-бб.
- Қорқыт ата кітабы*. (1986). Алматы, «Жазушы», 34-б.
- Малов С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. М.-Л., С. 354, 361.
- Малов, С.Е. (1952). «*Енисейская письменность тюрков*». М.-Л., С. 58.
- Малов, С.Е. (1959). «*Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*». М.-Л., С. 76.
- Маргулан, А.Х. (1997). «*Мир казаха*». Алматы, издательство “Институт развития Казахстана” С. 39-44.
- Өмірәлиев Қ. (1988). «*Оғуз қаған» эпосының тілі*. Алматы, «Ғылым», 84-85-бб.
- Подушкин, А.Н. (2000). «*Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. - VI в. н.э.*». Туркестан, С. 23.
- Подушкин, А.Н. (2005). «*Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана*». *SHYGYS*, № 2, С. 133-139.
- Тұяқбаев, М. (2001). «Түркістан тарихы» мұражайындағы түркі дәуірінің ескерткіштері». *Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер*. Алматы, «Ғылым» баспасы, 514-525-бб.

СҮРМЕ СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ/ THE ETYMOLOGY OF THE WORD SURMA

Әжібай КЕРІМҰЛЫ*

Түйіндемe

Түркі тілдеріндегі *сүрме* сөзі кейбір еңбектерде парсы тілінен ауысқан деп көрсетіліп жүр. Бұл мақалада автор нақты тілдік фактілерге сүйене отырып, *сүрме* түркі сөзі екенін дәлелдейді және парсы тіліне түркі тілінен ауысуы мүмкін деген тұжырым жасайды.

Клт сөздер: сүрме, ескерткіш, түркі тілі.

Summary

Turkic word *surma* in some writings indicates that borrowed from Persian. In this article the author based on the facts proves that *surma* Turkic word and concludes with the possibility of transferring the Turkic language into Persian.

Keywords. Surma, paint, monument, Turkic language.

Сүрме сөзі «көзге жағатын бояу» мағынасында орта ғасырларда жазылған «Неһж ул-Ферадис», «Китаб ат-туһфат уз-закия фил-луғат ат-түркия», «Терджуман түрки уа араби», «Китаб әл-Идрак ли-лисан әл-Атрак», «Хұсрау мен Шырын» сықылды бірнеше ескерткіштерде кездеседі екен. Ә.Ибатов «Хұсрау мен Шырын» поэмасында бұл сөздің бес рет қолданылғанын көрсетеді: *Қодуб сүрме көзіңгә елгә қына* (112 в 34) – қойып сүрме көзіне, қолына қына (Ибатов: 1974. 191). Аталған ескерткіштерде осы түбірден туыңды сөздер де жасалған. *Сүрмеле* «көзді сүрмемен бояу», *сүрмелік* «сүрмені сақтауға арналған ыдыс» (Құрышжанов: 193). «Неһж ул-Ферадисте» сүрмелік «сүрмелі», «сүрме жаққан» деген мағынада қолданылған: Көзләрі сүрмелік болғай йүзләрі он төртінчі түңгі толун айдек болғай (33 б 13) – көздері сүрмелі болса, жүздері он төртінші түңгі толғай айдай болар (Фазылов: 1971. 315). «Тeфсирде» *сүрмәлу* «сүрмелі»: Көзләрі сүрмәлу (69 б 1) – олардың көздері сүрмеленген (Боровков: 1963. 279).

Орыс тілінің түсіндірме сөздіктерінде парсы сөзі деп көрсетіліпті (В Даль. Т.IV, С.362; Д.Н.Ушаков. Т.IV, С. 596). «Большой словарь иностранных слов» деген сөздікте бұл сөздің екі мағынасы берілген: 1. Химиялық элемент, металл. 2. Шапты, қасты, кіршікті қарайту үшін қолданылатын бояу (Большой словарь...: 2007. 639).

Кейбір еңбектерде қазақ тіліне де парсы тілінен ауысқан деп көрсетіліпті (Оңдасынов: 1974. 167; Бекмұхаметов: 1977. 161).

Сүрме//сүрмә сөзі қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде бар. Кейбіреулерінде екі түрлі мағынада қолданылған. 1) металл; 2) шапты, қасты және кіршікті бояйтын бояу.

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан/Қазақстан./ Candidate of Philology, Associate Professor, Senior Researcher of the Research center of Turkology. Turkistan-Kazakhstan.